

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Mecmû'atü'l-aḥ-zâb*, [baskı yeri ve tarihi yok], II, 612-615; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhâtü'l-havâṭir*, IV, 217; Brockelmann, *GAL*, II, 266; İzzâhu'l-meknûn, II, 711; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 78; Reşat Öngören, *Tarihte Bir Ay-dın Tarikatı: Zeyniler*, İstanbul 2003, s. 11-31, 169-193; a.mlf., "Zeynüddin, el-Hâfi Ebû Bekir b. Muḥammed", *Mu.AU*, XI, 452-457; M. E. Subtelny, *Timurids in Transition Turco-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran*, Leiden 2007, s. 189, 235-236; Bekir Köle, *Zeynüddin Hâfi ve Tasavvufî Görüşleri*, İstanbul 2011, tür.yer.; Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî", *TTEM*, XVI/95 (1926), s. 383; XVII/96 (1928), s. 148; H. J. Kissling, "Einiges über den Zejnîje Orden im Osmanischen Reiche", *Isl.*, XXXIX (1964), s. 151-152; Mahmûd Fâzil Yazdı Mutlak, "Vakıf-nâme-i Zeynüddin Ebû Bekir Hâfi", *Mişkât*, XXII, Meşhed 1989, s. 194-198; H. T. Norris, "The Mir'ât al-Talibin by Zain al-Din al-Khawâfi of Khurâsân and Herat", *BSOAS*, LIII/1 (1990), s. 58-59; A. Zeki Velidi Togan, "Herat", *İA*, V/1, s. 438; D. S. Margoliouth – [Ahmet Subhi Furat], "Zeynüddin", a.e., XIII, 556; Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*, IV, 459.

REŞAT ÖNGÖREN

ZEYNUDDİN el-İRÂKÎ

(bk. İRÂKÎ, Zeynüddin).

ZEYREK KİLİSE CAMİİ

İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed döneminde kiliseden çevrilen cami.

Bizans dönemine ait Pantokrator Manastırının kiliseleri olup Haliç'e hâkim bir tepenin üstünde teraslarla düzenlenmiş geniş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Camiyi oluşturan birbirine bitişik üç kilisenin Bizans devrindeki isimleri Evrenin Hâkimi İsa Mesih (Hristos Pantokrator), Başmelek Mikhail (Arhangelos Mikhail) ve Şefkatli Mer-yem Ana'dır (Theotokos Elaiusa). Manastır İmparator II. Ioannes Komnenos'un eşi, Macar Kralı Laszlo'nun kızı Eirene tarafından 1124 yılı dolayında inşa edilmeye başlanmış ve imparatoriçenin ölümünden sonra manastırı muhtemelen kocası tamamlamıştır. "Typikon" denilen ve kuruluş ilkelelerini belirleyen manastıra ait bir çeşit vakfiye ancak 1136'da yazılmıştır. Yapıların mimarı olarak Nikeforos bilinmektedir. Manastırın elli yataklı, beş bölümlü, iyi düzenlenmiş bir hastahanesi, kütüphanesi, yaşlılar yurdu, tıp mektebi, eczahane ve ayazma gibi bölümleri vardı. Başta yapının bânisi imparator ve imparatoriçe ile daha sonra Komnenos ve Palaiologos hânedanlarına mensup birçok kişi buraya gömülmüştür. Bizans devri boyunca şehrin çok saygı gösterilen yapıları arasında olan manastır Latin işgali esnasında Venedikli Ka-

tolik din adamları tarafından kullanılmıştır. Bu sırada yapıların zengin kilise eşyası, hristiyan azizlere ait bazı kutsal hâtıralar (rölikler), hatta yapı malzemeleri başta Venedik olmak üzere Avrupa'nın değişik şehirlerine götürülmüştür. Bizans'ın son devrinde manastır hastahanesinin varlığını sürdürdüğü, başhekimliğini de bir Türk'ün yaptığı kaynaklarda belirtilir. Manastırdan günümüze ulaşan kiliselerden ikisi kapalı Yunan haçı planlıdır, ortada yer alan ise iki kubbe ile örtülen tek nefli bir yapıdır. Duvarlar büyük ölçüde eski binalardan getirilen taş-tuğla malzeme ile ve tuğla ağırlıklı olarak örülmüştür. Duvarların genelinde bu dönemde çok yaygın olan ve bir sıra tuğlanın geri çekilmesiyle yapılan gizli tuğla duvar örgüsü kullanılmıştır. Kiliselerin bir imparatorluk tesisi olarak çok zengin biçimde süslendiği anlaşılmaktadır. Duvarların belli bir seviyeye kadar eski yapılardan sökülerek getirilen renkli mermer levhalarla kaplı olduğu, üst kısımları ve örtü sisteminin mozaik tekniğinde zengin bir süslemeye sahip bulunduğu kalan izlerden tesbit edilmektedir. Pencereelerde çok zengin renkli camlarla yapılmış vitrayların yer aldığı, 1970'lerde gerçekleştirilen restorasyonlarda ele geçen parçalar sayesinde ortaya çıkmıştır. Güneydeki yapının zemini de Bizans döneminden günümüze kalan, en zengin "opus sectile" tekniğinde mermer döşemelerden birine sahiptir. Döşemenin düğümlerle birbirine bağlanan dairesel madalyonlarından bazılarının antik sanattan esinlendiği sanılan figürlü süslemesi çok iyi korunmuştur. Bu döşemenin varlığı ahşap kaplamanın 1950 yıllarında değiştirilmesi sırasında tesbit edilmiştir. Binanın zengin süslemesi mermer, cam, taş, mozaik ve fresko gibi değişik malzeme gruplarında ortak motiflerle şekillenen bir bezeme üslûbu ile yapılmıştır.

Bugüne ulaşmayan manastır birimleri-nin batı cephesi boyunca büyük bir avlu-

nun etrafında yer aldığı tahmin edilebilir. Bunları taşıdığı düşünülen bazı sarnıçlar günümüzde mevcuttur. Fâtih Sultan Mehmed fetihten sonra bazı Bizans yapılarına bir İslâm şehrinde bulunması gereken yapı fonksiyonlarını vermiş, bu sırada Pantokrator Manastırını bir medrese haline getirmiş ve yapı İstanbul'un Osmanlı dönemine ait ilk eğitim kurumu olmuştur. Medresenin müderrislerinden Zeyrek lakaplı Molla Mehmed Efendi yapının Osmanlı dönemindeki isminin kaynağıdır. Muhtemelen manastırın keşiş hücreleri medrese hücrelerine dönüşmüş, kiliseleri de hem mescid-dershane hem de cami olarak kullanılmıştır. Binanın medrese fonksiyonu ile birlikte cami halinde kullanıldığı Fâtih vakfiyelerinde açıkça belirtilmiştir. Fâtih Külliyesi'nin medreseleri inşa edildiğinde yapı Abdullah-ı İlâhî'ye verilmiş ve bir zâviye şeklinde faaliyetini sürdürmüştür. Bizans kiliselerinin farklı dönemlerde yapılan bölümlerinin tamamı Osmanlı döneminde cami halinde kullanılmıştır. Caminin batı cephesinde inşa edilen tuğla minare de muhtemelen Fâtih dönemine aittir; ancak Osmanlı dönemi boyunca onarımlar geçirmiştir. Cami yapılarının güneyinde Bizans dönemi duvarlarının çevrelediği avluda, Akşemseddin veya Semerci İbrâhim Efendi Tekkesi diye bilinen tekkenin ne zaman kurulduğunu tesbit etmek güçtür. Batı duvarında Osmanlı döneminde açılan bir pencerenin üzerinde bulunan yedi satırlık mermer kitâbede Akşemseddin'in burada geçirdiği zamandan bahsedilmektedir.

Osmanlı devri boyunca kullanılan ve korunan yapı 1766 depreminde büyük zarar görmüş, III. Mustafa döneminde yapılan esaslı onarımla bugünkü halini almıştır. Aynı dönemde kuzeydeki yapının örtü sisteminin büyük ölçüde çöktüğü ve Bizans üslûbunda yüksek kasnaklı bir kubbenin yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Caminin güneyine hünkâr mahfili de bu dönemde yapılmıştır. Mahfilin cami içi-

Zeyrek
Kilise
Camii –
Fatih /
İstanbul

ZEYREK KİLİSE CAMİİ

Zeyrek Kilise Camii'nin mihrap ve minberi

ne taşan zengin ahşap işçiliğiyle büyük çıkması ve kâgir rampasının kemerli kaidesi günümüze ulaşmıştır. Bizans döneminin zengin mozaik bezemeleri, renkli mermer kaplamaları da bu depremde zarar görmüştür. Kuzeydeki yapının kubbesini taşıyan sütunlar, aynı inşaat sırasında köşeleri pahlanmış kare kesitli taş ve tuğla sıraları ile örülen pâyelerle değiştirilmiştir. Güneydeki yapıda ise sütunların yerine Osmanlı baroku üslûbunda dilimli taş pâyeler örülmüştür. Sütunların pâyelerin içinde korunup korunmadığı tam olarak bilinmemekle beraber bir tanesinde buna işaret eden veri son onarımda tesbit edilmiştir. Onarımlar sırasında yapının bütün kalem işi bezemelerinin dönemin beğenisine göre yenilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı barok süslemelerinin kompozisyon ve işçilik bakımından başarılı örneğinin yanı sıra duvarların alt kısmı boyunca görülen mermer taklidi düzenlemeler ayrıca dikkat çekicidir. Bizans devrine ait renkli mermer kaplamaların çoğu bu onarımdan önce yok olduğundan boş kalan yerlere renkli mermer levha taklidi kalem işleri yapılmıştır. Bu uygulama, Osmanlı devrinde farklı bir uygarlığa ait eserde koruma ve onarım ilkelerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Caminin alçı mihrabı, mermer minberi ve ahşap vaaz kürsüsü de bu dönemde üretilmiştir ve Osmanlı barokunun başarılı örnekleri arasında yer almaktadır. Özellikle minber XVIII. yüzyıla ait kapısı dışında Bizans döneminden kalma renkli mermer levhalar ve mimari parçaların kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Minberin köşk kısmı, klasik Osmanlı minberleri şeklinde Bizans dönemine ait sütunlar ve kemerli

mermer levhalarla yapılmıştır. Bazı dinî ifadeler içeren monogramların bile korunduğu köşk kısmı ahşap bir külâhla tamamlanmıştır. Dolayısıyla minber Osmanlı hoşgörüsünün ve mimari felsefesinin başarılı bir örneğidir. Yine XVIII. yüzyılın ortalarında batı yönünde inşa edilen çok nitelikli ahşap müezzin mahfili 1960'larda kaldırılmıştır. Caminin XIX. yüzyılın sonlarına doğru tekrar ele alındığı, özellikle gri siyah renklerin hâkim olduğu çok nitelikli sayılmayan bir kalem işiyle bezendiği anlaşılmaktadır. Bu son dönem onarımlarıyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bazı belgeler bulunmaktadır. XX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ilgi gösterilmeyen yapı hızla harap olmuş, 1953 ve 1966 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü bazı onarım çabaları göstermişse de daha çok güneydeki yapıya müdahale edilmiştir. Bu onarım çalışmaları sonrasında kuzeyde ve ortadaki yapı kendi haline terk edilmiş, güneydeki yapı ise cami olarak kullanılmaya devam etmiştir. 1990'larda başlayan son restorasyona da aynı bölümden başlanmış, fakat değişik sebeplerle tamamlanamamıştır. 2010 yılından bu yana yapı hazırlanan restorasyon projeleri doğrultusunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin maddî desteği ve bilim kurulunun katkılarıyla kapsamlı bir şekilde restore edilmektedir. Yapılan raspa çalışmalarında oldukça yoğun biçimde ortaya çıkarılan XVIII. yüzyıl kalem işleri yapının belirgin şekilde dekorasyonunu oluşturmaktadır. Kuzeydeki yapının altında ise üst yapı ile aynı plana sahip bir alt yapının varlığı tesbit edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi': İstanbul Câmîleri ve Diğer Dinî-Sivil Mi'mâri Yapılar* (haz. Ahmed Neziîh Galitekin), İstanbul 2001, s. 172; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisi III*, s. 537; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1974, s. 219-242; T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London 1997, s. 141-143; W. Müller-Wie-ner, *İstanbul'un Tarihî Topografyası* (trc. Ülker Sayın), İstanbul 2001, s. 209-215; Yıldız Demiriz, *Örgülü Bizans Döşeme Mozaikleri: Interlaced Byzantine Mosaic Pavements*, İstanbul 2002, s. 45-56; John Freely – Ahmet Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, İstanbul 2005, s. 175-183; C. Mango, *Bizans Mimarisi* (haz. Bülent İşler), [bas-ki yeri ve tarihi yok], s. 197-206; R. Ousterhout, "Eski ve Yeni Bulgular Işığında Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Camii) Bezemeleri", *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri*, İstanbul 2007, s. 432-439; Yıldız Ötügen, "İstanbul Kiliselerinin Fetih-ten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *HSBBD, X/2* (1979), s. 78; Semavi Eyice, "Zeyrek Kilise Cami", *DBİst.A, VII*, 555-557.

HAYRİ FEHMI YILMAZ

ZEYTİNLİK CAMİİ ve TÜRBELERİ

Artvin ilinin merkez ilçesine bağlı Zeytinlik köyünde XIX. yüzyılın ortalarında inşa edilen cami ve yakın çevresindeki iki türbe.

Cami, harime girişi sağlayan taçkapı üzerindeki Arapça kitabesine göre 1272 (1856) yılında Sâliha Hanım tarafından yaptırılmıştır. Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir arsa üzerinde bulunan caminin ana mekânı dıştan 13 × 12,50 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir ve örtüsü kırma çatıdır. Doğu ve batı cephesi alttaki pencere seviyesini, üstteki mahfil katının başlangıç kısmını teşkil eden iki yatay hatla belirlenmiştir. Altta iki, üstte dikdörtgen formlu üç pencere mevcuttur. Genel düzenlemesi doğu cephesiyle aynı olan güney cephesindeki alt pencereler köşelere çekilmiştir. Kuzey cephesi ahşap dikmelerle taşınan ve üstü ana mekânla ortak çatı ile örtülen son cemaat yeri iki katlı olarak düzenlenmiştir. Orta ekseninde harime girişi sağlayan taçkapı doğu yönünde dikdörtgen formlu pencere, bu pencerinin üst hizasında mahfil katına girişi sağlayan, ancak günümüzde kullanılmayan dikdörtgen formlu ve dilimli kemerli küçük bir kapı, batı yönünde ise yine dikdörtgen formlu bir pencere yer almaktadır. Yine bugün kullanılmayan son cemaat yerinin batı bölümünde sonradan eklenmiş bir oda vardır. Ceviz ağacından süslemeli iki kanatlı taçkapı üç yandan paralel ve zikzak olarak devam eden bir profile çevrelenmiştir. Basık kemerli kapı açıklığı üstte iki kademeli sivri kemerle kuşatılmış olup kemerin kilit taşı üzerinde bir kitâbe, kapının üst profili ile sivri kemer arasında ikinci kitâbe mevcuttur.

Zeyrek Kilise Camii'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Calanakis tarafından çizilen gravürü (Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 310)

